УДК 811.161.2

ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ІМЕННИХ ЧАСТИН МОВИ, ВЖИВАНИХ У ЗНАЧЕННІ ГІПЕРБОЛІЧНОЇ МНОЖИНИ

Назаренко І.О., здобувач

Запорізький національний університет

У статті розглядаються питання внутрішньокатегорійних транспозиційних змін іменників на прикладі категорії числа. Ідеться про форми гіперболічної множини: основні лексико-семантичні групи репрезентованих словоформ, взаємозалежність граматичного й семантичного значень розгляданих транспозитів, зв'язок із контекстом, особливості мовностильового вживання.

Ключові слова: транспозиція, внутрішньокатегорійна транспозиція, граматичне значення, категорія числа, гіперболічна множина.

Назаренко И.А. ФУНКЦИОНАЛЬНО-СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИМЕННЫХ ЧАСТЕЙ РЕЧИ, УПОТРЕБЛЯЕМЫХ В ЗНАЧЕННИИ ГИПЕРБОЛИЧЕСКОГО МНОЖЕСТВЕННОГО ЧИСЛА / Запорожский национальный университет, Украина.

В статье рассматриваются вопросы внутрикатегориальных транспозиционных изменений существительных на примере категории числа. Исследуются формы гиперболического множественного числа: основные лексико-семантические группы представленных словоформ, взаимозависимость грамматического и семантического значений указанных транспозитов, их связь с контекстом, особенности речевого и стилистического употребления.

Ключевые слова: транспозиция, внутрикатегориальная транспозиция, грамматическое значение, категория числа, гиперболическое множественное число.

Nazarenko I.O. UNCTIONALLY-STYLISTIC FEATURES OF NOMINAL PARTS OF LANGUAGE, COMMON IN VALUE OF HYPERBOLICAL GREAT NUMBER / Zaporizhzha National University, Ukraine

The author researches into the issues of intercatigorical transpositional changes of nouns with grammar category of number. The article is about the forms of hyperbolical great number: basic lexical and semantic groups of the represented word-parts, interdependence of grammatical and semantic meanings of transpositions, correlations with a context, features of the linguistic and stylistic use.

Key words: transposition, intercatigorical transposition, grammatical meaning, category of number, hyperbolical great number.

Одним із виявів граматичної транспозиції в межах категорії числа є вживання так званої гіперболічної множини. На словоформи цього типу свого часу звернув увагу О.О.Потебня, досліджуючи особливості народнопоетичного мовлення [1, с.3]. У сучасній українській мові гіперболічна множина досить поширена, зокрема в розмовно-побутовому стилі та художньому, здебільшого стилізованому під розмовне мовлення. Зазначена граматична форма вживається зазвичай у випадках, коли «поняттєва точність відходить на другий план, поступаючись точності більш високого порядку – образно-естетичній» [2, с.82].

Гіперболічна множина охоплює іменники з повною числовою парадигмою. Транспозиція таких словоформ полягає в навмисному вживанні множини щодо денотата, який репрезентує одиничний об'єкт/суб'єкт: *Коли б схотів, так без папашок мав би голубник* (Винниченко, с.96); *«… Натаха моя королева, я ходжу з нею вже другий тиждень… Так що відчаль»… «Ти з «королевами» домовляйся, а зі мною, як хочеш, постій, покури… мовчки»* (Тютюнник, с. 201); *– Людям оно й неділі немає… – Хіба ж то люди? То у Якова Великодного… П'ятий хлів вибехкав та й вкриває* (Тютюнник, с.229). У результаті такого слововживання можуть виникати особливі мовно-стилістичні ефекти та яскраві художні образи: *Так, ковальський сину, ти випрямив мої хребти, а було їх зо сто, випрямив, розпрямував, на пустопаш розкував, просто сто прямих моїх постав ти поставив, розпростав* (Драч, с.75).

Як зазначає Д.І.Арбатський, «семантика цієї форми – це кількісне збільшення, підкреслення більших розмірів певного предмета або вказівка на більшу, ніж це здається на перший погляд, кількість» [3, с.92]. Проте визначення Д.І.Арбатського вважаємо не досить коректним, оскільки і множинні транспозити іменників singularia tantum цей дослідник відносить до розряду гіперболічної множини (наприклад, *шовки, сталі, піски, сніги, горизонти* тощо). На нашу думку, функціонально-стилістичні можливості та зміни в семному малюнку сингулятивів, вживаних у множині, та іменників, які мають корелятивні форми числа, різні, тому й розглядати пов'язані з ними транспозиційні процеси слід окремо. Утім, дійсно, фіксуються факти, коли іменники singularia tantum набувають форми множини з гіперболічним відтінком, наприклад: *Був простором мій лагідний папір, де я писав народами і рухав сонця, і Землю, і колони зір, і час був мірою*

мого людського духу… (Вінграновський, с. 38); *Загидила Україну матерщиною Московія. Солдатчина. Табори-гулаги* (Гончар ІІІ, с.454); [Мокій]. *Діда нашого було прізвище Мазайло-Квач – отож треба додати…*[Тьотя]. *І ти справді за…Квача?..* [Мокій]. *Так! За Квача! За три Квача! За сто Квачів! За мільйон Квачів!* (М.Куліш, с.49).

Як зазначалося вище, гіперболічна множина характерна для розмовного мовлення та художнього стилю. Транспозити розгляданого типу вирізняються багатою палітрою стилістичних відтінків. Зокрема гіперболічна множина широко вживається для висловлення докору, осуду, загального неприйняття: [Рина – Улі]. *Це він* [Мокій] *тобі памороки ногами та антропологіями забив…* (М. Куліш, с.80) (мова про монографію); [Мати]: *…розумніший би не квапився бігти з нарядами* (Гуцало, с.380) (йдеться про весільну сукню, яку син подарував нареченій); [Онисько (намагається зірвати рушника)]. *На біса мені твої компреси?* (Коломієць, с.19).

Часто в основі гіперболічної множини лежить «уявлення про дискретність певного предмета чи явища, наявність складових частин, елементів» [3, с.92], що зафіксовано в розмовній практиці і в окремих випадках призвело до фразеологізації висловів із соматичними назвами: [Дзвонарська] *А полька? Що то за вожделеніє! Ох, як воспомниш оте все, то у нутріях, мовляв, аж воспаленіє дєлається…* (Старицький, с. 97); *сидіти в печінках, уїстися в печінки* (УРФС, с.171).

Досить поширеним у розмовному мовленні є вживання назв установ, культурно-освітніх закладів тощо у формі гіперболічної множини. Зазначені транспозити виконують не лише номінативну роль, але й виступають як експресеми, переважно з негативною маркованістю. Множина призводить до виникнення нових сем у словах, при цьому простежуються певні тенденції щодо появи периферійних значень, це дозволяє виділити окремі лексико-семантичні групи. Функціональною особливістю вказаних номенів є тяжіння до фразеологізації, оскільки вживаються вони переважно з певними дієсловами й зміст словосполучень не завжди дорівнює сумі сем його складових. Наприклад:

а) слова, у яких форма множини актуалізує сему «даремно витрачати час»: *ходити (швендяти, тинятися, вештатися) по магазинах, базарах, театрах, музеях; відпочивати на дачах, у санаторіях – Карпо Окипняк не знав недуг ніяких старечих; не скаржився на болі поперека чи грудей, завжди мав ясну голову; по лікарнях не вилежувався, в рот не брав ніяких порошків, настоїв* …(Гуцало, с.126);

б) «домагатися справедливості (довго і здебільшого – марно)»: *оббивати пороги по жеках, міліціях, судах*;

в) «бути знедоленим»: *поневірятися по інтернатах, притулках, богадільнях, в'язницях, таборах – Кобзар співав в пустелі Косаралу, у казематах батюшки-царя* (Костенко 1989, с. 239); *Звісно, він* [Євграф Фірсович] *не буде писати заяви на Прозванцева: той уже отримав свої десять років, і то байдуже, з якою наличкою повезуть його до далеких таборів…*(Антоненко-Давидович, с.96);

г) досить вживані вислови типу *чому вас(молодь) в університетах (школах, інститутах) навчають, ми* (у значенні *я*) *в університетах не навчалися – Чому ж оце мати твоя неписьменна, у педакадеміях, звісно, не вчена, не гнута на наше премудре лекало, ганчіркою, правда, старшною лякала, а мокра, то це вже найтяжча покара – не била по крилах малого Ікара, бо знала, що крила брунькуються в кожнім, жила у законі оцім непреложнім!* (Драч, с.30).

Традиційно підсилюють негативність сигніфікативного значення розгляданого типу словоформ та ситуації мовлення займенники, слова типу *різні, всякі, ніякі:* [Проповідував єзуїт] *що мова ця* [українська] *погана і невдатна, для філософій різних непридатна.* (Костенко 1999, с.98); *…Леся Українка… дає нам зрозуміти, що в по смерті лицарська місія не закінчується, – війна триває, і ніякі маскаради й переодягання, ніякі чужі плащі й крадені командорські гідності не врятують свавільників перед тим, що може будь-якої миті з'явитися з дзеркал* (Забужко 2007, с.496); [Зінька]. *І дома тут через неї* [Дзвонарську] *через неї життя нема: все якісь моди заводить; ні ступити, ні походити* (Старицький, с.85); [Вареник]. *К бісу всі моди, щоб і вухо моє не чуло!* (Старицький, с.108); заміна родового поняття на множинну форму видового: … *Микола розповів, як вони пішли з хлопцями в суботу на танці, на оті самі твісти, що їх Вірунька не визнає* (Гончар 1989, с.11).

Гіперболічна множина вживається для навмисного перебільшення фактичної кількості об'єктів, про які йдеться, щоб показати одиничний предмет, особу, явище як одне із багатьох, наприклад: *Є вакантні посади: поет-автомат* (Костенко 1989, с. 169). Такі словоформи вживаються з метою «тією чи іншою мірою показати ілюзорність видимої одиничності й реальність невидимої множинності» [3, с.93], наприклад, коли мовця охоплює панічний страх: … *і вийшов на волю розлючений скіф, щоб наволоч голу стріляти із лука…Раптом розчинилися двері у Чигирині, у міліції: голий хлопчина із стрілою у спині, з п'яним жахом у голосі розповідає про щось несусвітенне, – єдине, що розібрали: – Скіфи!* (Драч, с.274).

Зазначена граматична форма в окремих контекстах стає допоміжним засобом характеротворення. Так, Пузир, персонаж п'єси «Хазяїн», щоб навмисне перебільшити можливі витрати, говорить про пам'ятник І. Котляревському: *Чудні люде! Голодних годуй, хворих лічи, школи заводь, пам'ятники якісь став!.. Повигадують собі ярма на шию і носяться з ними, а вони їх мулять, а вони їм кишені продирають*

(Карпенко-Карий, с. 126). Для того, щоб надати більшої ваги своїй доброчинній діяльності, точніше одному випадку жертвування грошей на притулок, Пузир також вживає форму множини: [Золотницький]. *Так і пожертвуй на пам'ятник народного поета.* – [Пузир]. *З якої речі? Я жертвую на приюти…* (Карпенко-Карий, с. 126). Або: *Цькують… Особливо за вельзевулів* [у слові на ювілейному вечорі в консерваторії Олесь Гончар вжив це слово, маючи на увазі головного цькувача «Собору» дніпропетровського секретаря обкому Ватченка (Прим. Валентини Гончар)] (Гончар II, с.13); *І тобі не доведеться більше розводити лохів на шуби і брильянти. (Насправді в Марти шуба була одна і був усього один перстеник із півкаратиком діаманта, але Марта навмисне вживала множну, за принципом саєнтологів: повірив – збулося)* (Карпа, с.137).

Гіперболічна множина часто виступає засобом самозвеличення, шанування самого себе, надання власним думкам, словам та вчинкам виняткової ваги. Допоміжними формальними засобами в такому разі виступають особові займенники, прикметники або дієслова: *Геній чи не геній – ми того не знаємо, – Колодій так наголосив на цьому «ми», що Борис мимоволі озирнувся, ніби сподівався побачити Петрових однодумців* (Письменна, с.55); [Орлянченко]. … *ми хоч бідні, але горді. Живемо в тіні, але сонце бачимо* (Гончар 1989, с.68). Гіперболічна множина в таких випадках часто виступає засобом комізму, коли «не маючи належних позитивних якостей, дійові особи.., однак, претендують на певну значущість» [4, с.366]: [Таран]. *Як то приємно, коли молода дівчина цілує… таке почуття, ніби з келиха пахучого меду пригубиш… Та й ми ще козаки!* (Коломієць, с.с. 31-32); *Опинившись за ворітьми на лавочці,* [п'яний, виштовханий з вечірки] *Митро скрипнув зубами, глибоко зітхнув і сказав уже крізь сон: – Нас –не проведеш. Ні-і-і…* (Тютюнник, с. 190).

Гіперболічна множина може виступати засобом іронії або самоіронії: *За вигоном зустрівсь мені Верховний Архістратиг небесних вояків. – Кого ми бачимо!? – аж крила звів. – Такі персони і без охорони… – Та ми… – затнувсь я. – Ми – із сіряків* (Олійник, с.305).

Гіперболічна множина є яскравим прикладом функціонально-семантичної асиметрії граматичних явищ: підпорядковуючись контекстуально-ситуативним завданням, вона може утворювати різні конотативні відтінки – як негативні (розглянуті вище), так і позитивні.

Так, транспозити зазначеного типу використовуються для підкреслення значущості певної особи, її вчинків і слів, наприклад: [Вірунька]: *Справжнє кохання саме собі суддя. – Орлянченко, вражений відповіддю, обернувся до Миколи: – Чуєш, які афоризми видає наша Віра Пилипівна? От що значить два роки без Івана! – Вона має право на такі афоризми, – сказав Микола серйозно* (Гончар 1989, с.72); [Вареник (до Сисоя)]. *Служите, дозвольте спитать, при чинах, стало быть?* (Старицький, с.101); [Дзвонарська]. *Ти знаєш.., я протопопівна і була, мовляв, почти при вельможах: у грапського дворецького в дівичім званії жила* (Старицький, с.90).

За допомогою гіперболічної множини в словах виявляються такі нові периферійні значення, які в інших граматичних контекстах залишаються неактуалізованими. Наприклад, форма множини може вказувати на повторюваність певних дій, процесів: [Невістка]. *Чи не відаєш казань свого батька?* (Гуцало, с.124); одержимість особи своєю роботою: *Ти заради графіків розбитися ладен…* (Гончар 1989, с.207); *Ти – плановик, бухгалтер, економіст. Який же в тобі затаєний зміст, що, пославши баланси в тартари, ти журавлем курличеш згори* (Драч, с.220); або вказувати на тяжку, невдячну, марну працю: *Вишака дали нашому пророкові…Не помогли йому ні молитви його, ні гіпнози…* (Антоненко-Давидович, с.61).

Множина є традиційною формою пошанівку, тому в окремих випадках, коли однина, на думку мовця, може бути категоричною, образливою чи навіть грубою по відношенню до певної особи, вживається форма множини: [Голос із залу]. *– Гад полосатий! – Прошу не ображати підсудних! – знову задзвонив олівцем по графину директор Матяш. – Тут суд!* (Тютюнник, с. 276); [Вірунька – Миколі]: *А, всі ви скептики* (Гончар 1989, с.12]).

Розглядана граматична форма застосовується в разі, якщо необхідно передати певну невизначеність, наприклад, коли важко встановити особу діяча: *І йшов собі далі* [листоноша]*, вичитуючи на ходу, кому-таки той лист: «Лих?.. Ні. Мих?.. От і розбери, чи воно «ми», чи «ли» ! Грамотії називається!»* (Тютюнник, с.14); [Микола]. *Об'яву таку в нас біля деканату вивішено: «Записуйтесь у секцію класової боротьби»… в розумінні к л а с и ч н о ї тобто.* [Вірунька]. *Грамотії…* [Гончар 1989, с.7]; точне місце перебування: *Я завтра їду в шахти на Донбас, але, повір, тебе я не забуду* (Вінграновський, с.175); [Маня]: *Скільки тобі ще вчитися в училищі? – Два роки. – А тоді? – На заводи пошлють. У города, кажуть. – Маня зітхає: – Тоді в армію…* (Тютюнник, с.158).

Форма множини в іменниках, що позначають осіб, в окремих випадках надає словоформам узагальненого значення: *Дивилися солдати, як плачуть генерали…* (Драч, с.255) (йдеться про одну людину). Або: *У нас гості: племінниця приїхала*. Подібні значення грамема множини актуалізує в назвах будь-яких інших істот та предметів, якщо «ми маємо справу із вказівкою на факт існування об'єкта» [5, с.109]. Тобто форма множини зазвичай уживається, коли мовець, стикаючись із одним об'єктом, робить висновок про можливу наявність багатьох подібних денотатів, наприклад, наштовхнувшись у темноті на певну перешкоду

(можливо, навіть одну на цій території), логічно сказати: *Обережно, тут залізні прути*, або *Остерігайтеся, там гадюки, я вже одну бачив, А в цьому гуртожитку таргани – он сидить один на стіні* тощо.

До окремої лексико-тематичної групи належать слова на позначення сукупності речей як вияву певного матеріального достатку *добро, пожиток, майно, достаток, зажиток* у формі множини вживаються досить часто, зумовлюючись зі змістовою або стилістичною потребою художнього тексту: *У вільний час ходимо в гості до наших індійських друзів; … дарма що народ бідний, без статків особливих, але гостинний: люблять, коли до них приходять* (Гончар 1989, с.244); *Ви казитесь, ви тонете в розкошах* (Костенко 1989, с. 487); *Богдан Хмельницький, хуторянець, домодержавець, власник дібр* (Костенко 1999, с.42); *За Петром їй жилося б значно спокійніше з усіх поглядів, ще й у незрівнянно більших достатках* (Письменна, с. 78).

Як свідчать наведені вище приклади, «за своїм змістом гіперболічна множина близька до одного з видів поетичного тропу – гіперболи» [3, с.91]. Утім, ця граматична форма може виступати центральним образно-експресивним засобом, наприклад: *…я був одночасно машинами, бджолами і тими двома каліками, такими щасливими…* (Драч, с.178); *Снилось: ми, птахи, це єдине «я»* (Драч, с.179); *Доки мерехтітимуть світи, буду Я приходити до Тебе, і до і інших йтимуть горді Ти* (Симоненко, с.121); кількісні числівники в такому випадку посилюють афектацію висловлювання: *І хто він був* [старший товариш у дитинстві, загиблий на війні]*? Його було мільйони. Мені ж він однісінький – один* (Костенко 1989, с. 396); *Ти відьма мого серця. Я – тиран. А ти мільйон тиранів* (Вінграновський, с.64); *Вже не знайтись межі поразок, хоч сто мене – в мені…*(Стус, с. 56).

Отже, визначальними у випадках навмисного зображення одиничних об’єктів у формі множини є сфера вживання, можливості контексту, нетипове синтаксичне оточення, змістові та ситуативні потреби, мета висловлювання, «порушення звичної валентності, встановлення нових валентних зв’язків» [6, с.49].

Гіперболічна множина поширюється в розмовному та художньому стилях і є яскравим виявом асиметричності мовного знака. Призводячи до внутрішніх суперечностей між змістовим і граматичним планом словоформи, така множина свідчить про тяжіння до аналітичності в сучасному мовленні.

Граматична транспозиція іменних частин мови в межах категорії числа явище типове для української мови і свідчить про динамічні процеси внутрішньомовного розвитку як на лексичному (іманентно більш рухомому, змінюваному), так і на граматичному рівнях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Потебня А.А. Множественное число в русском языке / Александр Афанасьевич Потебня. – Воронеж, 1888. – 62с.
2. Брусенская Л.А. Служит ли категория числа для создания точности речи? / Л.А. Брусенская // Рус. яз. в школе. – 1995. – №4. – С.80 – 83.
3. Арбатский Д.И. Множественное число гиперболическое / Д.И. Арбатский // Рус. яз. в школе. – 1972. – №5. – С. 91 – 96.
4. Літературознавчий словник-довідник / Р.Т.Гром’як, Ю.І.Ковалів та ін. – К.: ВЦ «Академія», 1977. – 752с. (Nota bene)
5. Ревзин И.И. Так называемое немаркированное множественное число в современном русском языке / И.И. Ревзин // Вопр. языкознания. – 1969. – №3. – С. 102 – 110.
6. Шендельс Е.Н. Грамматическая метафора / Е.Н. Шендельс // Филол. науки. – 1972. – №3. – С. 48 – 57.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антоненко-Давидович Б. Твори: В 2 т. / Б. Антоненко-Давидович – К.: Наук. думка, 1999. – (Б-ка укр. літ. Новітня укр. л-ра).

Т.2: Сибірські новели. Оповідання. Публіцистика. Спогади. Листування / Упорядкув. та прим. Л.С.Бойка. – 1999. – 656 с.

2.Винниченко В. К. Намисто: Оповідання / В. К. Винниченко [Упоряд. Й.Й. Брояк] – К.: Веселка, 1993. – 380с.

3. Вінграновський М.С. Вибрані твори / М. С. Вінграновський. – К.: Дніпро, 2004. – 832с. – (Б-категорія Шевченківського комітету).

4. Гончар О. Собор / Олесь Гончар. – К.: Дніпро, 1989. – 270 с.

5.Гончар О.Т. Щоденники: У 3-х т. / О.Т.Гончар / Упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу В.Д. Гончар – К.: Веселка, 2002 – 2004 р.р.

Т.2 (1968-1983). – 2003. – 607с.

Т.3 (1984-1995). – 2004. – 606 с.

7. Гуцало Є. П. Вибрані твори: У 2-х т. / Євген Гуцало. – К.: Рад. письменник, 1987.

Т. 2: Оповідання; Княжа гора: Повість – 1987. – 525, [2] с.

8. Драч І. Ф. Лист до калини: Поезії / І.Ф. Драч. – К.: Веселка, 1994. – 286 с. – (Шк. б-ка).

9. Забужко О. Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій / Оксана Забужко. – К.: Факт, 2007. – 640 с. – (Сер. «Висока полиця»).

10. Карпа І. Love timing / Ірена Карпа // 100 тисяч слів про любов, включаючи вигуки. – Харків: Фоліо, 2008. – С.127 – 141.

11. Карпенко-Карий І.К. Хазяїн: Драматичні твори / І.К. Карпенко-Карий. – Харків, Фоліо, 2006. – 317с. – (Укр. класика).

12. Коломієць О.Ф. Планета сподівань: Драматичні твори / О.Ф. Коломієць. – К.: Дніпро, 1969. – 371 с.

13. Костенко Л.В.Берестечко: Історичний роман / Л.В. Костенко. – К.: Укр. письменник, 1999. – 157 с.

14. Костенко Л. Вибране / Ліна Костенко. – К: Дніпро, 1989. – 559 с.

15. Куліш М. П'єси / Микола Куліш. – К.: Наук. думка, 1998. – 303с. – (Б-ка школяра).

16. Олійник Б. Вибрані твори: у 2 т. / Борис Олійник – К.: Укр. енциклопедія, 2005. – (Б-ка української літературної енциклопедії: Вершини письменства).

Т.1: Вірші. Поеми. – 2005. – 608с.

17. Олійник І.С., Сидоренко М.М. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник. 2-ге вид., доп. та перероб. / І.С. Олійник, М.М. Сидоренко. – К.: Рад. школа, 1978. – 447с.

18. Письменна Л.М. Ліна: Повість, оповідання / Лариса Письменна. – К.: Рад. письм., 1983. – 206с.

19. Симоненко В. Ти знаєш, що ти – людина: Вірші, сонети, поеми, казки, байки / Василь Симоненко. – К.: Наук. думка, 2001. – 294с. – (Б-ка школяра).

20. Старицький М.Твори у восьми томах / Михайло Старицький. – К.: Дніпро, 1964.

Т.3: Драматичні твори – 1964. – 563с.

21. Стус В.Час творчості / Dichtenszeit / Василь Стус. – К.: Дніпро, 2005. – 704с. – (Б-ка шевченківського комітету).

22. Тютюнник Г. М. Твори у 2-х книгах / Григір Тютюнник – К.: Молодь, 1984.

Книга 1: Оповідання [Для дітей]. – 1984. – 328 с.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

1. Олійник І.С., Сидоренко М.М. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник. 2-ге вид., доп. та перероб. / І.С. Олійник, М.М. Сидоренко. – К.: Рад. школа, 1978. – 447с.